

Άλκης Ρήγος

Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ - ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΦΑΝΤΑΡΗΣ

Η όποια προσπάθεια κατανόησης του ρόλου και της σημασίας ενός πολιτικού προσώπου στο ιστορικό γίνεσθαι —αν δεν θέλουμε να εκτραπεί στις γνωστές και δυστυχώς ακόμη κυρίαρχες ιδεαλιστικές και προσωποκεντρικές αντιλήψεις της ιστορίας¹— απαιτεί ένταξή του μέσα στο χώρο και στο χρόνο. Αποτελεί ακριβώς γι' αυτό πράξη συνειδητής επιλογής και προσπάθεια που επιχειρούμε μ' αυτή την εισηγήση —με την οποία και όχι προφανώς τυχαία ανοίγει το συνέδριό μας— προσέγγισης και ανάλυσης της φυσιογνωμίας και της συμβολής της πολιτικής προσωπικότητας του Γεώργιου Καφαντάρη, μέσα από τις διαδικασίες και τις δυναμικές συγκρότησης του όλου νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού² του πρώτου μισού του 20ού αι-

---

1. Για μια κριτική από μαρξιστική άποψη των ιδεαλιστικών αυτών αντιλήψεων βλ. Π. Νούτσος, *Karl Marx. Ο κριτικός της ιδεολογίας*, «Θεμέλιο», Αθήνα 1988, σ. 15 κ.ε.· επίσης αναλυτικότερα για τους λόγους κυριαρχίας αυτών των αντιλήψεων στον νεοελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, Α. Ρήγος, «Παπαναστασίου και Αριστερά», στον συλλογικό τόμο *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, «Πολύτυπο», Αθήνα 1987, σ. 111 κ.ε., καθώς και εισηγήσή μας με τίτλο «Η ιδιοτυπία της νεοελληνικής πολιτικής σκηνής και ο ρόλος της προσωπικότητας σ' αυτήν. Η ιδιαιτερότητα της περίπτωσης του Γεωργίου Παπανδρέου», στο συνέδριο που διοργάνωσε ο τομέας Δημοσίου Δικαίου και Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στις 27 και 28 Απριλίου 1988 για τον Γ. Παπανδρέου (υπό έκδοση).

2. Για την έννοια του κοινωνικού σχηματισμού ως «σύνθετης ενότητας, με κυρίαρχο στοιχείο έναν ορισμένο τρόπο παραγωγής πάνω στους άλλους τρόπους παραγωγής που τον συγκροτούν», δηλαδή για την κοινωνία θεωρού-

ώνα, στη διάρκεια του οποίου εκτείνεται η δράση του ευρυτάνα πολιτικού³. Άλλωστε η πολιτική ως πράξη αποκτά νόημα και εξήγηση μόνο ως συμπύκνωση των κοινωνικών αντιθέσεων, μέσα βέβαια από το βαθμό συνειδητότητάς τους, στο επίπεδο νομής της εξουσίας.

Το γεγονός αυτό απαιτεί γνώση α) της οικονομικοκοινωνικής και ιδεολογικοπολιτικής πραγματικότητας που συνθέτει τον κοινωνικό μας σχηματισμό, β) των ταξικών δυνάμεων και δυναμικών που τον συγκροτούν, γ) της συμπύκνωσης, θεωρητικά και πρακτικά αυτών των δυνάμεων και των δυναμικών στο επίπεδο της «πολιτικής κοινωνίας»⁴, δηλαδή το κράτος: ένα επίπεδο ιδιαίτερου βάρους στη νεοελληνική πραγματικότητα, λόγω του ειδικού και υπερπροσδιοριστικού ρόλου που έπαιξε και παίζει το νεοελληνικό κράτος από τη συγκρότησή του μέχρι τις μέρες μας⁵, ρόλου που μετατρέπει το κράτος στην κατεξοχήν κοινωνική μηχανή—όπως θά 'λεγε και ο Antonio Gramsci και όπως επανειλημμένα έχουμε τονίσει⁶—του όλου κοινωνικού γίγνεσθαι. Στον κατεξοχήν τόπο, όπου ανάγεται κάθε σφαίρα οικο-

---

μενη ως σύνολο «ιστορικά προσδιορισμένο από έναν ορισμένο τρόπο παραγωγής, βλ. Ν. Πουλιαντζάς, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, 2 τόμοι, «Θεμέλιο», Αθήνα 1975, τ. Α', σ. 17' επίσης Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία - Όψεις υπανάπτυξης*, «Εξάντας», Αθήνα 2^η 1978, σ. 101.

3. Για μια βιογραφική παρακολούθηση της ζωής του Γεώργιου Καφαντάρη βλ. Δ. Γούλας, *Γεώργιος Καφαντάρης*, «Ιστορικές Εκδόσεις» (Στεφ. Βασιλόπουλος), Αθήνα 1982, και Δ. Αγραφιώτης, *Γεώργιος Καφαντάρης*, Αθήνα 1983.

4. Για την έννοια της «πολιτικής κοινωνίας» σε αντιδιαστολή με την «κοινωνία των πολιτών», βλ. Α. Gramsci, *Οι διανοούμενοι* (Εισαγωγή Λ. Γκρούππι), «Στοχαστής», Αθήνα 1972, σ. 62.

5. Για τον ειδικό αυτό ρόλο του νεοελληνικού κράτους βλ. εκτός των άλλων και Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και Κράτος. Η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Ελλάδα*, «Θεμέλιο», Αθήνα 1981, και Κ. Βεργόπουλος, *Κράτος και Οικονομική Πολιτική στον 19ο αιώνα*, «Εξάντας», Αθήνα 1978.

6. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Κ. Βεργόπουλος: *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα*, «Εξάντας», Αθήνα 1975, σ. 15.

νομικής και κοινωνικής λειτουργίας, άρα και διεξαγωγής της ταξικής πάλης, στον οποίο μπορούμε να επισημάνουμε μια σειρά από συνεχείς μεταθέσεις ανάμεσα στην ταξική πολιτική πρακτική και τα πολιτικά μορφώματα, που προσδιορίζουν τόσο τα όρια όσο και τις διαστάσεις της πολιτικής σκηνής και του όλου πολιτικού γίνεσθαι⁷. Όρια και διαστάσεις μιας ασφυκτικά συντηρητικής και αυταρχικής πολιτικής σκηνής, που αντιστοιχεί σε μια προκαπιταλιστική, ορθότερα μια μετορολογιακή μη καπιταλιστική αγροτική και εμπορομεσιτική οικονομία⁸, και ενός αντίστοιχα ειδικού τύπου πολιτικής δράσης και συμμετοχής —κυρίαρχου μέχρι και σήμερα παρά τις όποιες οικονομικές και κοινωνικές αποκρυσταλλώσεις έχουν συντελεσθεί— που παίρνει τις πιο αντιφατικές μορφές μιας τυποποιημένης και φαινομενικά έντονης «υπερ-πολιτικοποίησης», στην ουσία απολιτικοποίησης, με χρήση μεγάλων λέξεων, εννοιών και επαναστατικής ρητορείας, χωρίς κανένα πρακτικό αντίκρισμα, συνέχεια και συνέπεια, που μέσα σε μια πρόωρα και κοινωνικά ανεμπόδιστα, θεσμικά ανεπτυγμένη αστική πολιτική σκηνή, επιτρέπει την αναγωγή της πολιτικής δράσης σε διαδικασία ανάδειξης κάποιων προσωπικοτήτων, ξεκομμένων δήθεν από το κοινωνικό γίνεσθαι, με έντονο πατερναλιστικό και φορμαλιστικό χαρακτήρα. Χωρίς κανένα σεβασμό του πολιτικού συστήματος της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, καθώς και των θεσμών και ελευθεριών που καθιερώνει, τη χωρίς κανένα πολιτικό κόστος αλλαγή θέσεων από τις πιο ριζοσπαστικές δημοκρατικές στην εξύμνηση των πιο σοβινιστικών, δικτατορικών λύσεων και στρατοκρατικών προτύπων.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, η πολιτική πάλη των κυρίαρχων

---

7. Για την έννοια της «πολιτικής σκηνής» βλ. Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία...*, ό.π., τ. Β', σ. 100.

8. Για αναλυτική ανάπτυξη και τεκμηρίωση όλων όσων ακολουθούν βλ. Α. Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία (1924-1935). Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Πρόλογος Ν. Σβορώνος, «Θεμέλιο», Αθήνα 1988.

μερίδων τῆς αστικῆς τάξεως ἀφορᾶ τελικὰ τὴ διαχείριση τῆς τόσο σημαντικῆς κρατικῆς μηχανῆς καὶ διεξάγεται με ὄρους συντήρησης τοῦ status quo, οἱ ὁποῖοι δρουν παράλληλα καὶ ὡς μηχανισμοὶ ἀποπροσανατολισμοῦ καὶ «μετάθεσης» τῶν ταξικῶν συνειδητοποιήσεων, δημιουργώντας τὴν κυρίαρχη καὶ στὶς μέρες μας ἐντύπωση ὅτι ἡ πολιτικὴ ὡς πράξι ἐξαντλεῖται στὴν ικανοποίηση προσωπικῶν ἢ συντεχνιακῶν ἀπαιτήσεων καὶ ανταγωνισμῶν τοῦ πολιτικοῦ προσωπικοῦ: διαμορφώνοντας στὴ σφαῖρα τοῦ πολιτικοῦ καὶ ἰδεολογικοῦ γίνεσθαι ἓναν εἰδικὸ τύπο φαινομένων, ποὺ συνδέονται σχεδόν ἀποκλειστικά με τὴν «πολιτικὴ κοινωνία» καὶ ὄχι τὴν «κοινωνία τῶν πολιτῶν». Ἀποκορύφωμα αὐτοῦ τοῦ εἰδικοῦ τύπου πολιτικῆς, ἡ στάση καὶ ἡ δράση τοῦ Ἐλευθέρου Βενιζέλου, στὸν πολιτικὸ κόσμον τοῦ ὁποῖου ἐντάχθηκε καὶ ἀναδείχθηκε πολιτικά, ἀλλὰ δὲν ἀφομοιώθηκε ποτέ ἠθικά — ἀς μὴν το ξεχνάμε αὐτό — ὁ Γεώργιος Καφαντάρης, ποὺ συμπυκνώνεται στὴ διαπίστωσή του - δόγμα ἀπὸ τότε ὅλων τῶν διαχειρίσεων τῆς κυβερνητικῆς μας μηχανῆς «ἐκεῖνα τὰ ὅποια εἶπομεν χθὲς ἦσαν διὰ νὰ ἔλθωμεν εἰς τὴν ἐξουσίαν καὶ ἐκεῖνα τὰ ὅποια λέγομεν σήμερον εἶναι διὰ νὰ μείνωμεν εἰς τὴν ἐξουσίαν»⁹.

Τὸ γεγονὸς — ὅπως τονίζαμε καὶ σε πρόσφατη εἰσήγησή μας σε συνέδριον γιὰ τὸν Γεώργιον Παπανδρέου¹⁰ — προφανῶς καὶ δὲν οφείλεται σε κάποια νεοελληνικὴ φυλετικὴ ἰδιαιτερότητα, ἀλλὰ ἔρχεται ὡς συνέπεια τοῦ ὅλου τρόπου συγκρότησης τοῦ κοινωνικοῦ μας σχηματισμοῦ, ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς ὑστερῆς Ὀθωμανικῆς αυτοκρατορίας καὶ τῶν ιδιότυπων μορφῶν δόμησης καὶ ταξικῆς συνειδητοποίησης τῶν κοινωνικῶν τάξεων, στρωμάτων καὶ κατηγοριῶν μέσα σ' αὐτόν:

Α. Με μεταπρατικῆς λειτουργίας καὶ λογικῆς αστικά στρώματα τοῦ παροικιακοῦ κεφαλαίου καὶ τῶν εφοπλιστῶν, τὰ ὁποῖα

9. Ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει σε ἄρθρον τοῦ στὴν ἐφ. *Ἠρώδια* τοῦ Μαρτίου 1926 ὁ Κ. Χαιρόπουλος.

10. Βλ. σημ. 1.

αναπτύσσονται χωρίς καμία κοινωνική σύγκρουση, με την ανύπαρκτη άλλωστε ελληνική φεουδαρχία, στρώματα που για πρώτη φορά εισέρχονται άμεσα στην πολιτική σκηνή του νεοελληνικού κρατικού σχηματισμού αναλαμβάνοντας τα ηνία του τη δεκαετία του 1910, μετά δηλαδή το στρατιωτικό κίνημα του 1909, για να βρεθούν σε μία και μόνη δεκαετία από το ζενίθ των οραμάτων και επιδιώξεών τους στο ναδίρ της πραγματικότητας της Μικρασιατικής καταστροφής, η οποία, σε συνάρτηση με τις εξελίξεις και στον ευρύτερο ιστορικό χώρο μέσα στον οποίο παραδοσιακά δρούσαν, τους αναγκάζει και για λόγους εξωοικονομικού καταναγκασμού να κλειστούν, στο μέγιστο ποσοστό τους, για πρώτη φορά στην ιστορική τους πορεία, στα όρια ενός συγκεκριμένου κρατικού σχηματισμού και μιας συνακόλουθα προσδιορισμένης, και γι' αυτό περιορισμένης, εθνικής αγοράς. Μια που μετά το '22 για πρώτη φορά έρχονται να συμπέσουν λίγο ή πολύ τα όρια του νεοελληνικού κρατικού και κοινωνικού σχηματισμού, και μάλιστα σε μια φάση ριζικών ιδεολογικών, κοινωνικών, πολιτικοοικονομικών και πολιτιστικών ανακατατάξεων σε παγκόσμιο μα και εθνικό επίπεδο.

Β. Με οικοδόμηση, στο νέο κράτος, πόλεων ως κέντρων παροχής υπηρεσιών και όχι παραγωγικών εργασιών, με αποτέλεσμα τη δημιουργία μικροαστικών στρωμάτων που —με χώρο καταγωγής το χωριό και όραμα εξέλιξης τον μεταπράτη αστό της διασποράς και τις μεταπρατικές αεριτζιδικές εργασίες του— συνωθούνται σ' αυτές αποκτώντας σύντομα μια ποσοτική και στη συνέχεια ποιοτική κυριαρχία, που σφραγίζει και προσδιορίζει (αυτόν) τον ειδικό τύπο πολιτικής δράσης που προαναφέραμε.

Γ. Με μεγάλα αριθμητικά και απομονωμένα μεταξύ τους, συντηρητικά από τη φύση τους και μικροϊδιοκτητικά στο όραμα, ποικίλων εργασιών και καλλιεργειών αγροτικά στρώματα, δεμένα λόγω τρόπου ή ελπίδας απόκτησης ιδιοκτησίας, αλλά και ταυτόχρονης υπερχρέωσής τους, με το κράτος και τους πιστωτικούς του μηχανισμούς· στρώματα που, για τη μικροαστική ανέλιξη των νέων βλασταριών τους, δρουν ως σταθερά δίκτυα

εκλογικής πελατείας των παραδοσιακών τοπικών «πολιτικών τζακιών».

Δ. Με εργατικά στρώματα σχεδόν ανύπαρκτα μέχρι τη δεκαετία του 1910, που η από τα πάνω και μέσω πάλι του κράτους δημιουργία όρων ύπαρξής τους και η από τα έξω όρων συνειδητοποίησή τους εντείνει την ιδιότυπη και αρνητικής μορφής ταξική τους συνειδητότητα, η οποία και γεννιέται ταυτόχρονα με την αντίστοιχη και επίσης αρνητική ταξική συνειδητότητα των ελλήνων αστών, όταν και οι δύο για πρώτη φορά μετά την καταστροφή του '22 καλούνται να δράσουν και να αναπτυχθούν μέσα στα πλαίσια της επίσης για πρώτη φορά δημιουργημένης, όπως προαναφέραμε, εθνικής αγοράς· μιας αγοράς στην οποία την ίδια ώρα συρρέουν τεράστια ποσά κεφαλαίων μέσω κρατικών δανείων, καθώς και πάμφθυνα εργατικά χέρια λόγω των περισσότερο από ενάμισι εκατομμύριο προλεταριοποιημένων οικονομικά αλλά μικροαστικών αντιλήψεων προσφύγων, σε συνθήκες ανάπτυξης και δυναμικής κυριαρχίας μέσα σ' αυτό το πλέγμα εξελίξεων για πρώτη και πάλι φορά του Καπιταλιστικού Τρόπου Παραγωγής στον κοινωνικό μας σχηματισμό¹¹.

Ήδη βέβαια ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος και η Μικρασιατική εκστρατεία που ακολούθησε είχαν δημιουργήσει τους αντικειμενικούς όρους μιας διευρυμένης, άξιας λόγου εσωτερικής αγοράς και μιας πορείας προς τη σχετική αυτόρκεια, μετά από μια μακρόσυρτη προπαρασκευαστική περίοδο, που αρχίζει από την τελευταία εικοσιπενταετία του 19ου αιώνα και που είχε ανασταλεί μετά τον οπερετικό για την Ελλάδα πόλεμο του '97 και τον συνακόλουθο Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο που μας επιβλήθηκε, ενώ η συνεχιζόμενη διεθνής οικονομική ύφεση όλης της δεκαετίας του '20, και βασικά η οικονομική κρίση της δεκαετίας

---

11. Για όλα τα παραπάνω, και ιδιαίτερα για τη δυναμική κυριαρχία του Κ.Τ.Π. στον κοινωνικό μας σχηματισμό, βλ. Α. Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία...*, ό.π., και ιδιαίτερα σ. 101 κ.ε. Επίσης Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία...*, ό.π., σ. 48 κ.ε.

του '30, εδραιώνουν μια σταθερά αυξανόμενη κρατική παρεμβατική οικονομική πολιτική, που αγκαλιάζει κάθε τομέα οικονομικής δράσης.

Κάτω δηλαδή από συνθήκες εσωτερικής και διεθνούς πίεσης, ο νεοελληνικός κοινωνικός σχηματισμός ωθείται —για άλλη μια φορά— μέσω του κράτους:

Α. Στην ουσιαστική εξαφάνιση της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας μέσα από μια κρατικής βούλησης αγροτική μεταρρύθμιση, που δεν έχει προηγούμενο, και στη συνακόλουθη γοργή εμπορευματοποίηση της όλης αγροτικής οικονομίας.

Β. Σ' ένα νομοθετικό καθεστώς ενίσχυσης των όρων δημιουργίας ντόπιας βιομηχανίας με σκανδαλώδεις πιστωτικές διευκολύνσεις και μια σιδερένια δασμολογική προστασία, που επιτρέπει ακόμα και σε αδρανείς ή ασύμφορες βιομηχανικές μονάδες να καταλαμβάνουν και να διατηρούν μονοπωλιακές θέσεις στην ελληνική αγορά, γεγονός που οδηγεί τον κρατικό μας σχηματισμό, μέσα και χάριν «συνθηκών θερμοκηπίου» να παρουσιάζει την υψηλότερη αύξηση βιομηχανικής παραγωγής μετά τη Σοβιετική Ένωση και την Ιαπωνία¹².

Γ. Στον πλήρη έλεγχο κάθε μορφής εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου. Σε μια εξωτερική εμπορική πολιτική που, για να καλύψει τις έντονες εισαγωγικές ανάγκες της ελληνικής αγοράς, αναγκάζεται να απομακρυνθεί —βοηθούσης αντικειμενικά σ' αυτό και της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης— από τις παραδοσιακές εξαρτησιακές σχέσεις της χώρας με τη Βρετανία και να στραφεί προς τις χώρες της Βαλκανικής και της Κεντρικής Ευρώπης, με προέχοντα το ρόλο της Γερμανίας.

Δ. Στη χρήση των τεράστιων ποσών κεφαλαίων που εισρέουν μέσω των εξωτερικών δανείων στη μεσοπολεμική Ελλάδα για πρώτη επίσης φορά για παραγωγικούς σκοπούς και έργα υποδομής, καθώς και την παραπέρα επέκταση του δημόσιου τομέα και

---

12. Βλ. και Κ. Βεργόπουλος, *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη. Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, «Εξάντας», Αθήνα 1978, σ. 35 κ.ε.

επιπρόσθετης εμπέδωσης του όλου κρατικού παρεμβατισμού.

Ε. Στον έλεγχο του όλου πιστωτικού συστήματος καθώς και της κυκλοφορίας του νομίσματος σ' ένα φορολογικό σύστημα άμεσης και κυρίως έμμεσης φορολογίας, που στοχεύει στη ληστική μεταφορά πόρων στον βιομηχανικό τομέα¹³.

Μ' αυτά τα κρατικά μέτρα, που για την ύπαρξή τους η συμβολή του Καφαντάρη ως υπουργού Οικονομικών της Οικουμενικής υπήρξε καταλυτική, και ανεξάρτητα από τις προθέσεις και επιδιώξεις του ίδιου — χαρακτηριστική είναι εδώ η δήλωσή του προς τους βιομήχανους: «άδιαφορῶ ἀπολύτως διὰ τὴν βιομηχανίαν, καὶ θεωρῶ ὡς μοναδικὴν χρησιμότητά της τὸ ὅτι αὐτὴ συντελεῖ εἰς τὴν ὑπαρξιν ἑνὸς δασμολογίου συλλέγοντος τὸ ἡμισυ τῶν ἐσόδων τοῦ δημοσίου προϋπολογισμοῦ»¹⁴— αλλά και των υπόλοιπων διαχειριστῶν των κυβερνητικῶν οικονομικῶν επιλογῶν του Μεσοπολέμου, καθώς και την ανυπαρξία σαφούς προσανατολισμοῦ και στοιχειώδους προγραμματισμοῦ α) τα κέρδη του μεγάλου κεφαλαίου αυξάνουν θεαματικά· β) οι μισθοί και τα μεροκάματα πέφτουν από άποψη αγοραστικῆς δύναμης· γ) μεγάλα στρώματα λαοῦ μόλις και κατορθώνουν να επιβιώνουν· δ) παραγκωνίζεται η μικρὴ εμπορευματικὴ παραγωγή και χτυπιούνται έντονα οι μικροαστικές παραδοσιακές εμπορικές και «αεριτζίδικες» λειτουργίες· ε) γίνεται κατορθωτὴ η συνεχῆς ανάπτυξη της εσωτερικῆς αγοράς σ' αντίθεση με τους κλυδωνισμούς που την ίδια περίοδο παρουσιάζουν οι αγορές των ανεπτυγμένων καπιταλιστικῶν χωρῶν.

Μέσα σ' ὄλο αυτό το σύμπλεγμα και εξαιτίας του παρατη-

13. Ευρύτερα για το ρόλο του φορολογικῶν συστήματος στη διανομή των εισοδημάτων βλ. Δ. Καραγιωργας, *Οι οικονομικές λειτουργίες του κράτους*, «Παπαζήσης», Αθήνα 1980, σ. 239 κ.ε.

14. Και πρόσθετε: «Ἡ βιομηχανία δημιουργεῖ προσκόμματα εἰς τὴν ἐπιτευξιν τοῦ ἰσοζυγίου διὰ τὸν ἀπλοῦστατον λόγον ὅτι αὐτὴ καθίσταται ἀφορμὴ νὰ εἰσάγῃται ἔξωθεν ὀλιγώτερα εμπορεύματα καὶ τὸ δημόσιον ταμειον νὰ εἰσπράττῃ ὀλιγωτέρους δασμούς», βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Εθνισμός... ὁ.π..*, σ. 79 κ.ε.

ρείται το τεράστιο άλμα που σημαδεύει την πορεία της βιομηχανικής παραγωγής σ' όλη τη μεσοπολεμική περίοδο¹⁵.

Είναι λοιπόν τελικά αυτή η παρεμβατική πολιτική του νεοελληνικού κράτους που επιτρέπει τη συσσώρευση κεφαλαίου σ' αυτή την πρώτη φάση εκβιομηχάνισης. Και είναι αυτή η οποία μετατρέπει την αρχική συσσώρευση χρηματικού κεφαλαίου¹⁶ μέσα από την κατάλυση των όρων φυσικής οικονομίας στην ύπαιθρο και τη γενίκευση της εμπορευματικής παραγωγής σε πολιτική δύναμη της αστικής τάξης μέσω του κράτους. Είναι αυτή η οποία σχηματίζει ένα κοινωνικό - οικονομικό σύμπλεγμα εσωτερικής εκμετάλλευσης και προστασίας από τους ξένους ανταγωνιστές ωθώντας στην εκβιομηχάνιση. Είναι αυτή η κρατική παρεμβατική πολιτική που γίνεται μια από τις θεμελιακές προϋποθέσεις ανάπτυξης και εδραίωσης του καπιταλισμού¹⁷, δημιουργώντας τους όρους και τις προϋποθέσεις για την ουσιαστική είσοδο του κεφαλαίου στη σφαίρα της μεσοπολεμικής βιομηχανικής παραγωγής. Παρόλο που ο βιομηχανικός τομέας παραμένει συνολικά λιγότερο σημαντικός από τον γεωργικό και τον τομέα

---

15. Για αναλυτικά στοιχεία όλων αυτών των δεδομένων βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Εθνισμός...*, ό.π., σ. 34 κ.ε., 91 κ.ε.· Α. Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία*, ό.π.: εδώ ενδεικτικά παραθέτουμε επίσης: *Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιον*, τ. 11/1935, σ. 18 κ.ε.· Χ. Ευελπίδης, *Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία της Ελλάδος*, Αθήνα 1950 (α' έκδ. 1939), σ. 97 κ.ε., 113 κ.ε.· Ε. Τσουδερός, *Ανέκδοτοι Μελέται*, «Γεννάδειος Βιβλιοθήκη», αρ. χειρογρ. 39· Ξ. Ζολώτας, *Αι κατευθύνσεις της οικονομικής μας πολιτικής*, Αθήνα 1936, σ. 18 κ.ε.· Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, «Εξάντας» Αθήνα 1979, σ. 70 κ.ε.· Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση Νεοελληνικής Ιστορίας*, «Θεμέλιο», Αθήνα 1976, σ. 130 κ.ε., 199 κ.ε.· Ν. Ψυρούκης, *Ο φασισμός στην Ελλάδα και η δικτατορία της 4ης Αυγούστου*, «Επικαιρότητα», Αθήνα 1977, σ. 50 κ.ε.

16. Για την έννοια και τους νόμους της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης βλ. Κ. Μαργ, *Το Κεφάλαιο*, 3 τόμοι. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα 1958, τ. Α', σ. 584 κ.ε.

17. Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία...*, ό.π., σ. 53, και ευρύτερα Α. Ciddens, *The Class Structure of Advanced Societies*, Λονδίνο 1973.

των υπηρεσιών, σε σχέση τόσο με το ποσοστό ενεργού πληθυσμού που απασχολεί, όσο και με τη συμβολή του στο ακαθάριστο εθνικό προϊόν, μπορούμε να πούμε ότι ο Καπιταλιστικός Τρόπος Παραγωγής (Κ.Τ.Π.) κυριαρχεί πια στους άλλους τρόπους παραγωγής, που βέβαια συνεχίζουν να συνυπάρχουν την ίδια περίοδο. Λειτουργεί από δω και πέρα ως ο δυναμικός άξονας της ελληνικής οικονομίας, ως το διακριτικό γνώρισμα του κοινωνικού σχηματισμού, όπως παρατηρεί και ο Μουζέλης¹⁸ και έχει από τότε διαπιστώσει ο Παντελής Πουλιόπουλος: «Ανεξάρτητα από τις ιστορικές περιπέτειες του βαθμιαίου αστικοδημοκρατικού μετασχηματισμού της χώρας και ανεξάρτητα από το βαθμό της εξέλιξης των καθαρά αστικών καπιταλιστικών μορφών στα διάφορα πεδία της οικονομικής, κοινωνικής και πνευματικής ζωής της, συγκριτικά με τις εξελιγμένες χώρες της Ευρώπης, οι μορφές αυτές είναι σήμερα αναμφισβήτητα κυρίαρχες στην ελληνική οικονομία...». Και «[...] αποδείχνουν, όχι μόνο ότι οι καθαρά καπιταλιστικές σχέσεις έχουν αποφασιστικά πια επικρατήσει στην οικονομική ζωή της χώρας, μα ακόμα και ότι υπάρχει κιόλας ένα ισχυρό προλεταριάτο, που συνολικά, και ειδικά στον βιομηχανικό του πυρήνα, είναι το μεγαλύτερο στη Βαλκανική»¹⁹.

Γιατί το κρίσιμο θέμα βέβαια δεν είναι απλά και μόνο η πορεία εκβιομηχάνισης, αλλά οι μορφές διασύνδεσης των διαφόρων τρόπων παραγωγής και κυρίως του Κ.Τ.Π. με τον απλό εμπορευματικό, που συνυπάρχουν έντονα στον νεοελληνικό κοινωνικό

---

18. Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία...*, ό.π., σ. 49, 72-73, σημ. 101, και σ. 76-77, σημ. 132. Βλ. και Κ. Μαγκ., *Το Κεφάλαιο*, ό.π., τ. Α', σ. 332, καθώς και V. Lenin, *Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία*, 'Απαντα, 3 τόμοι (αγγλική έκδοση), Λονδίνο 1964, σ. 351.

19. Π. Πουλιόπουλος, *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα*., Αθήνα 1972 (α' έκδ. 1934), σ. 38. Πρόκειται για τη μόνη μελέτη της περιόδου που από μαρξιστική μεθοδολογική σκοπιά προσέγγισε, ανέλυσε και κατανόησε τις μεταλλαγές που συντελούνται γοργά μετά το 1922 στον κοινωνικό μας σχηματισμό.

σχηματισμό του Μεσοπολέμου. Και ακριβώς η μελέτη αυτών των μορφών διασύνδεσης μας οδηγεί στην πρόταση για κυριαρχία του Κ.Τ.Π. από το Μεσοπόλεμο²⁰ και όχι ένα στενό κοίταγμα κάποιων αριθμητικών δεδομένων της περιόδου, πολύ περισσότερο που οι υπάρχουσες στατιστικές για τον αριθμό και το μέγεθος των επιχειρήσεων αγνοούν τις σχέσεις παραγωγής.

Βέβαια ο Κ.Τ.Π. δεν επεκτάθηκε στην Ελλάδα όσο και όπως στις δυτικές κοινωνίες. Η απλή εμπορευματική παραγωγή και στη γεωργία και στον δευτερογενή τομέα παραμένει άλλωστε μέχρι και τις μέρες μας ισχυρή, αποδεικνύοντας μια αφάνταστη αντοχή, γεγονός που έχει να κάνει με τον κυρίαρχο τρόπο άρθρωσης και συνεχούς αναπαραγωγής των μικροαστικών στρωμάτων, όπως προαναφέραμε. Η συνάρθρωση άλλωστε Κ.Τ.Π. και απλής εμπορευματικής παραγωγής παρουσιάζει έντονη έλλειψη οργανικής συμπληρωματικότητας μεταξύ καπιταλιστικών και μη τομέων, γεγονός που διευκολύνει και τη συστηματική μεταφορά πόρων από τον εμπορευματικό τομέα στον καπιταλιστικό και την τάση διαφυγής του εγχώριου κεφαλαίου στο εξωτερικό.

Όλα αυτά αποδεικνύουν την ιδιαίτερη μορφή της κυριαρχίας του Κ.Τ.Π. στον νεοελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, γεγονός που επιβάλλει την ανάγκη σ' αυτό το σημείο κάποιων κατά τη γνώμη μας βασικών μεθοδολογικών εξηγήσεων για τη σε βάθος κατανόηση αυτής της κυριαρχίας²¹.

---

20. Η θεωρητική συζήτηση για τις μορφές συνάρθρωσης (articulation) των τρόπων παραγωγής, δηλαδή της σύνδεσης των δυναμικών παραγωγικών τομέων μιας οικονομίας —βιομηχανικών και μη— με τους τεχνολογικά εξαρτημένους, υπερβαίνει τα όρια αυτής της εισήγησης. Σημειώνουμε απλώς ότι ακολουθούμε στον τομέα αυτό την προβληματική του Τσουκαλά για αρνητικές διορθώσεις που συχνά επιθεωρεί η διείσδυση του Κ.Τ.Π. με παράλληλη διατήρηση προκαπιταλιστικών μορφών συναρθρωμένων μέσα στις κυρίαρχες καπιταλιστικές: Κ. Τσουκαλάς, βιβλιοκριτική στο βιβλίο του Ν. Μουζέλη, *Νεοελληνική κοινωνία...* ό.π., στο περ. *Πολίτης*, τχ. 25/1979, σ. 56-61.

21. Για την έννοια του τρόπου παραγωγής, βλ. Κ. Marx, *Το Κεφάλαιο*, ό.π., τ. Α', σ. 89 κ.ε., 91 κ.ε. και 356 κ.ε.: επίσης Κ. Marx - F. Engels, *Η*

Όταν λοιπόν αναφερόμαστε σε κυριαρχία του Κ.Τ.Π. σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό γενικά, εννοούμε ότι έχει επικρατήσει σ' αυτόν η χρήση μισθωτών εργατών και ο χωρισμός των άμεσων παραγωγών από τα μέσα της παραγωγής. Δεν αρκεί δηλαδή να έχει ενσωματωθεί απλά η οικονομία του κοινωνικού σχηματισμού που μελετάμε στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά, ούτε να έχουν εμπορευματοποιηθεί μερικοί τομείς της. Ιδιαίτερα δε για χώρες όπως η Ελλάδα του Μεσοπολέμου, όπου συναντάμε πάνω από έναν τρόπο παραγωγής, μιλάμε για Κ.Τ.Π. μόνον όταν αυτός είναι κυρίαρχος σε σχέση με τους άλλους²².

Μ' αυτή την αρχή, μετά το 1922 μιλάμε για επικράτηση του Κ.Τ.Π. στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, γεγονός που έχει ως συνέπεια η οικονομία για πρώτη φορά στον τόπο αυτό να γίνεται όχι μόνο «καθοριστική σε τελευταία ανάλυση» αλλά και κυρίαρχη²³. Η κυριαρχία αυτή δεν αφορά μόνο το οικονομικό επίπεδο κοινωνικών σχέσεων, έχει συνέπειες σ' ολόκληρο τον κοινωνικό σχηματισμό, δηλαδή και στο πολιτικό και στο ιδεολογικό επίπεδο²⁴. Ιδιαίτερα στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό,

---

γερμανική ιδεολογία, 2 τόμοι, «Gutenberg», Αθήνα 1979, τ. Α', σ. 61, 70 κ.ε., καθώς και Μ. Miaille, *Το κράτος: Ικαίον*, «Παρατηρητής», Θεσσαλονίκη 1983, σ. 49 κ.ε.

22. Η έννοια του Κ.Τ.Π., όπως άλλωστε και κάθε άλλου τρόπου παραγωγής, είναι μια αφηρημένη αναλυτική κατασκευή και όχι ένα συγκεκριμένο αντικείμενο, μια ιστορική πραγματικότητα: βλ. Ν. Πουλιαντζάς, *Πολιτική εξουσία...*, ό.π., τ. Α', σ. 16-17.

23. L. Althusser, *Για τον Μαρξ*, «Γράμματα», Αθήνα 1978· Ν. Πουλιαντζάς, *Πολιτική εξουσία*, ό.π., και Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία*, ό.π., σ. 52, 79, σημ. 151, και 130, σημ. 13· επίσης Μ. Harnecker, *Βασικές έννοιες του Ιστορικού Υλισμού*, «Παραζήσης», Αθήνα 1976, σ. 104.

24. Για τις σχέσεις ανάμεσα στις τρεις αυτές δομές που συναρθρώνουν ένα κοινωνικό σχηματισμό σε αλληλεπιδράσεις και τη σχετική τους «αυτονομία» η θεωρητική συζήτηση είναι τεράστια. Εδώ απλά σημειώνουμε ότι εμείς ακολουθούμε τις προσεγγίσεις που επιχειρούν στο πρόβλημα ο Althusser και ο Πουλιαντζάς, και ιδιαίτερα τις τελευταίες του επεξεργασίες στο «Το πρόβλημα του κεφαλαιοκρατικού κράτους», άρθρο στο Ν. Που-

που «το βασικό πρόβλημα της σχέσης κράτους-κοινωνίας... οριοθετείται ήδη από την αρχή, από τον εντελώς ιδιαίτερο ιστορικό ρόλο του Ελληνικού κράτους, σαν αποφασιστικού και αυτόνομου παράγοντα διαμόρφωσης των κοινωνικών και οικονομικών μεγεθών»²⁵. Ενός κράτους, δηλαδή, που ποτέ του δεν έπαιξε ρόλο απλού «νυκτοφύλακα» —άλλωστε και πουθενά του κόσμου δεν παίχτηκε ποτέ ένας τέτοιος κρατικός ρόλος, μια που πάντα, με διαφορετικές βέβαια μορφές, ανάλογα, ο κυρίαρχος τρόπος παραγωγής, το πολιτικό στοιχείο, όπως και το ιδεολογικό, ήταν παρόντα στην οικονομία παρά τις αυταπάτες περί «φιλελευθέρου κράτους»²⁶— και το οποίο από το Μεσοπόλεμο, όπως είπαμε, αποκτά και νέες επιπρόσθετες οικονομικές λειτουργίες. Η ιδιοτυπία αυτού του κρατισμού, που όλο τον πρώτο αιώνα ύπαρξης του νεοελληνικού κράτους ήταν παράλληλα και τόπος συγκρότησης των σχέσεων οικονομικής εκμετάλλευσης και όργανο προάσπισης μιας γενικότερης αστικής οικονομικής τάξης, που δομούνταν με αργούς έστω ρυθμούς αλλά έξω απ' αυτό²⁷, εντείνεται τώρα και με την αύξηση και ισχυροποίηση των οικονομικών λειτουργιών του και με τη δημιουργία όρων δόμησης μιας αστικής τάξης μέσα στα όριά του. Μ' αυτήν την έννοια ο μεσοπολεμικός κρατικός παρεμβατισμός στοχεύει τόσο στη δημιουργία όσο και στη διαφύλαξη ταυτόχρονα των συμφερόντων της νέας αστικής του τάξης. Ο νέος οικονομικός ρόλος του κράτους καθορίζεται λοιπόν και απο τη συγκέντρωση του κεφαλαίου και από τις νέες σχέσεις που δημιουργεί η οικονομική και πολιτική κρίση και οι μορφές που παίρνει στο Μεσοπόλεμο· σχέσεις οι οποίες έρχονται, για πρώτη φορά επίσης για τον νεοελληνικό

λαντζάς - Μ. Fay, *Προβλήματα του σύγχρονου κράτους και του φασιστικού φαινομένου*, «Θεμέλιο», Αθήνα 1977, σ. 24 κ.ε., 72 κ.ε.

25. Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη...*, ό.π., σ. 18.

26. Ν. Πουλιαντζάς, *Η κρίση του κράτους*, «Παπαζήσης». Αθήνα. χ.χ.ε.. σ. 31.

27. Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη...*, ό.π., σ. 335.

κοινωνικό σχηματισμό, να επιβεβαιώσουν ξεκάθαρα ότι «η κρατική (πολιτική) εξουσία είναι η επίσημη έκφραση των ταξικών αντιθέσεων στην αστική κοινωνία»²⁸.

Επακόλουθο μιας τέτοιου είδους εξέλιξης του κράτους είναι ο αυξημένος ρόλος του πολιτικού και ιδεολογικού στοιχείου ως παραγόντων διατήρησης ή ανατροπής της συνοχής και της ενότητας κάθε κοινωνικού σχηματισμού, ρόλο που σήμερα επισημαίνουν οι περισσότεροι από τους πολιτικούς αναλυτές²⁹, και που διεισδυτικά προσδιόριζε από τότε ο Αλέξανδρος Σβώλος, όταν έγραφε: «Οὐδείς ἄγνοεῖ ὅτι εἰς τοὺς ἡγέτας τῆς οἰκονομίας ἀνήκει ἤδη δύναμις τεραστίως δυσανάλογος πρὸς τὴν ἀριθμητικὴν των σημασίαν καὶ ὅτι ἡ δύναμις αὕτη μεταφέρεται διὰ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς λαϊκῆς μάξης, ἡ ὅποια διατηρεῖ ὑπὲρ ἑαυτῆς ἀπλῶς τὴν ἀνίσχυρον ὑπεροχὴν τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας»³⁰. «Ἡ ἐπίδρασις μάλιστα τῶν οἰκονομικῶν ὀργανώσεων — trusts, cartels, ἀνωνύμων ἑταιρειῶν — τὰς ὁποίας ἀκριβῶς δι' αὐτὸν τὸν λόγον φοβεῖται ἡ δημοκρατικὴ συνειδήσις... εἶναι τόσον μεγάλη, ὥστε πράγματι οἰκειοποιεῖται αὐτὴν ταύτην τὴν, ὡς θέλησιν τοῦ κράτους, ἐμφανιζομένην θέλησιν τῶν ἐξουσιῶν»³¹.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο η πολιτική σύγκρουση, αντίθετα με τη μέχρι τότε μη καπιταλιστική περίοδο, παίρνει αμεσότερο ταξικό χαρακτήρα. Η κυριαρχία του οικονομικού στοιχείου έχει συνέπειες και στην ιδεολογική σφαίρα, που παύει πια να προσ-

28. Κ. Μαρχ, *Η αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, «Αναγνώστης», Αθήνα, 1964, σ. 184.

29. Για τον ειδικό ρόλο του πολιτικού στον Κ.Τ.Π. βλ. Ν. Πουλιαντζάς, *Πολιτική εξουσία...*, ὁ.π., τ. Α', σ. 55 κ.ε.: του ίδιου, *Η κρίση του κράτους*, ὁ.π., σ. 29 κ.ε.: Δ. Καράγιωργας, *Ο οικονομικός ρόλος...*, ὁ.π., σ. 389 κ.ε.

30. Α. Σβώλος, *Το νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος*, Αθήνα 1928, σ. 167.

31. Στο ίδιο, σ. 95. Ιδιαίτερα για το ρόλο των trusts και cartels βλ. Μπαμπύ, *Οι θεμελιώδεις νόμοι της καπιταλιστικής Οικονομίας*, 2 τόμοι, «Στοχαστής», Αθήνα 1974, τ. Β', σ. 77 κ.ε.

διορίζει κυρίαρχα τον νεοελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Πρόκειται για μια ακόμη απόδειξη της κυριαρχίας του Κ.Τ.Π.³². Έτσι, όπως παρατηρεί και πάλι ο Α. Σβώλος, «Η κυβερνώσα τάξις... κρύπτει υπό τους συνταγματικούς τύπους τās έπηρείας έξ ών κινείται, κατορθώνει να παριστάνη ότι ή άσκησις τής πολιτικής έξουσίας άφορά τó συμφέρον του "Λαού", ενώ κατά βάθος ώφελει άπλώς τους "έκμεταλλευτάς" του...»³³. Δηλαδή η «κυβερνώσα τάξις» αναγκάζεται να εγκαταλείψει μέχρι και τον κυρίαρχο μύθο της «Μεγάλης Ιδέας» — που η ίδια άλλωστε βούλιαξε στο λιμάνι της Σμύρνης³⁴ — μπροστά στις επιταγές αμεσότερων και στενότερων «οικονομίστικων» θα λέγαμε συμφερόντων διατήρησης της ιδιοκτησίας και της λεγόμενης «ελευθερίας των συναλλαγών», δηλαδή της ληστρικής εκμετάλλευσης των εργαζομένων από τους εργοδότες τους: συμφερόντων που απειλεί η επίσης νέα ιδέα της οργανωμένης πάλης για κοινωνική ισότητα και σταμάτημα της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο, που εισάγει στη μεσοπολεμική μας κοινωνία ο κομμουνισμός.

Η εμφάνιση του «κομμουνιστικού κινδύνου», του νέου αυτού «εσωτερικού εχθρού»³⁵ ως υποκατάστατου του ιδεολογικού κενού που άφησε ο θάνατος της Μεγάλης Ιδέας, προφανώς και δεν μπορεί να αναπληρώσει το κενό. Πρόκειται άλλωστε για ένα μύθο αρνητικό, έκφραση της κοινωνικής φοβίας των συνειδητοποιημένων μελών και πολιτικών εκφραστών μιας τάξης που «διά πρώτην φοράν... έφοβήθη περί του μέλλοντος του οικονομικού

32. Βλ. S. Amin, «Le capitalisme et le rente fauciene», στο S. Amin - K. Vergopoulos, *La question paysanne et le capitalisme*, Παρίσι 1974, σ. 10.

33. Α. Σβώλος, *Το νέο Σύνταγμα...* ό.π., σ. 95.

34. Όπως σημειώνει ο Γ. Θεοτοκάς στο μανιφέστο του εκείνο για τους αστούς της γενιάς του: βλ. Γ. Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, «Ερμής», Αθήνα 1973, σ. 63.

35. Για την έννοια του «εσωτερικού εχθρού» βλ. Α. Μάνεσης, «Η κρίση των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το Σύνταγμα», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 8 1980, σ. 20-35, ιδίαιτ. σ. 24 κ.ε.

(της) καθεστώτος»³⁶, και τα οποία μπροστά στον «κίνδυνο ανατροπής» που νιώθουν να γεννιέται από τα κάτω και από τα έξω —αδιάφορο το κατά πόσο αυτός είναι αντικειμενικά υπαρκτός ή όχι³⁷— «θέτουν την ύποχρέωσιν όχι μόνον εις την κυβέρνησιν ἀλλ' εις την αστικήν τάξιν ως τάξιν... υπεράνω όλων νά οργανώσῃ τὴν ἄμυνάν της»³⁸.

Για την κατανόηση της σημασίας των ιδεολογικών αυτών μεταλλαγών σε σχέση με την κυριαρχία του Κ.Τ.Π. θα πρέπει να έχουμε πλήρη συνείδηση των άμεσων αναγκών που τις γεννάνε: αναγκών που πρέπει τελικά να συγκαλύψουν μια βασική αντίφαση ανάμεσα στη σφαίρα της κυκλοφορίας, δηλαδή την αγορά όπου αγοράζεται και πουλιέται η εργατική δύναμη ως εμπόρευμα θεωρητικά «επί ίσοις όροις»³⁹ και τη σφαίρα της παραγωγής, όπου η εργατική δύναμη χρησιμοποιείται για την παραγωγή αξίας που ιδιοποιείται ο κεφαλαιοκράτης χωρίς ισοδύναμα ανταλλάγματα. Πάνω σ' αυτήν άλλωστε την αντίφαση βασίζεται και η εκμετάλλευση και η συσσώρευση κεφαλαίου⁴⁰. Δηλαδή η ίδια η μορφή συγκρότησης των σχέσεων παραγωγής στον Κ.Τ.Π. γεννά ανταγωνιστικές οικονομικές κατηγορίες πολιτών, ανταγωνιστικές, με κοινωνικούς όρους, ομάδες, στρώματα, τάξεις, άρα και συγκρούσεις και πάλη μεταξύ τους. Μ' αυτήν την έννοια η ταξική πάλη δεν είναι στοιχείο εξωτερικό ως προς την οικο-

36. Α. Σβάλος, *Το νέο Σύνταγμα...*, ό.π., σ. 116, σημ. 2.

37. Χαρακτηριστικός είναι εδώ ο λόγος του Καφαντάρη, όπου στη συζήτηση για το Ιδιώνυμο, το οποίο και κατεψήφισε, έλεγε: «Όλοι αισθάνονται ότι δεν άπειλείται πράγματι ή Έλλάς από τον Κομμουνισμό, αλλά βάλλουν κυρίως υπό τὸ πρόσχημα τοῦ Κομμουνισμού κατὰ τῶν μεταρρυθμίσεων»: *Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής*, 30.5.1929.

38. Απόσπασμα από την εισηγητική έκθεση για το Ιδιώνυμο βλ. *Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής*, 30.5.1929, σ. 980.

39. Για την έννοια της νομικής ισότητας, αλλά και ευρύτερα του δικαίου από μαρξιστική άποψη, βλ. Ε. Πασουκάνις, *Μαρξισμός και Δίκαιο*, Πρόλογος Ουμπέρτο Τσερόνι, «Οδυσσέας», Αθήνα 1977.

40. Για όλα αυτά αναλυτικές εξηγήσεις στο Δ. Καράγιωργας, *Οι οικονομικές...*, ό.π., σ. 384-390.

νομία. Οι σχέσεις παραγωγής, οι τάξεις, η ταξική πάλη είναι συστατικά στοιχεία της καπιταλιστικής οικονομίας και των νόμων ανάπτυξής της —όπως άλλωστε και κάθε άλλου ταξικού τρόπου παραγωγής— ανεξάρτητα από το γεγονός ότι φαινομενικά αυτές οι σχέσεις «κρύβονται» στον Κ.Τ.Π. κάτω από τις δήθεν «ελεύθερες» λειτουργίες της αγοράς, όπου βέβαια τα πάντα —πράγματα, άνθρωποι, αξίες— μετατρέπονται τελικά σε εμπορεύματα με μια κάποια τιμή.

Τη συγκάλυψη όλων αυτών και την εξασφάλιση της νομιμότητάς τους⁴¹ αναλαμβάνει να φέρει σε πέρας το καπιταλιστικό κράτος τόσο με τους ιδεολογικούς όσο και με τους κατασταλτικούς μηχανισμούς που διαθέτει⁴², δηλαδή με ειρηνικά μέσα και, αν αυτό δεν είναι δυνατό, με τη βία. Από δω ακριβώς πηγάζει και ο αυξημένος ρόλος του στον Κ.Τ.Π. Βέβαια, η δημιουργία αυτών των εξελίξεων με την κυριαρχία του Κ.Τ.Π. και στο πολιτικό και στο ιδεολογικό πεδίο δεν οδηγεί αυτόματα και σε μια νέα μορφή πολιτικών σχέσεων, σε εγκατάλειψη των μέχρι τότε κυρίαρχων μορφών άρθρωσης του πολιτικού και κοινωνικού μας σχηματισμού. Ο δοσμένος υπανάπτυκτος και ιδιότυπος χαρακτήρας του ελληνικού καπιταλισμού —πάνω στον οποίο άλλωστε αναπτύχθηκε η ελληνική βιομηχανία και η κυρίαρχηση του Κ.Τ.Π.— δεν είναι δυνατό να εξαφανιστεί από τη μια στιγμή στην άλλη, επειδή άλλαξαν όλες οι οικονομικές δομές και σχέσεις, παίρνει όμως αναγκαστικά νέες και διαφορετικές μορφές. Μια που η ει-

---

41. Για τις έννοιες «νομιμότητα» και «νομιμοποίηση» βλ. Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία...*, ό.π., τ. Β', σ. 59 κ.ε., επίσης Γ. Πάσχος, *Πολιτική Δημοκρατία και κοινωνική εξουσία. Δημοκρατική αρχή και πολιτική νομιμοποίηση*, Πρόλογος Α. Μάνεσης, «Παρατηρητής», Θεσσαλονίκη 1979, σ. 147 κ.ε. και 331 κ.ε.: του ίδιου, «Για τη νομιμοποίηση και την κρίση του κράτους», *Αρμενόπουλος*, Θεσσαλονίκη 1976, τχ. 11, σ. 738 κ.ε.

42. Για τη λειτουργία των καπιταλιστικών, και ιδιαίτερα των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους, βλ. L. Althusser, *Θέσεις*, «Θεμέλιο», Αθήνα 1981, σ. 83 κ.ε., και Γ. Βέλτσος, *Ο θεσμικός λόγος και η εξουσία*, «Παρατήρησης», Αθήνα 1977, σ. 143 κ.ε.

σοδος των πολιτών - παραγωγών στην πολιτική —είσοδος που διευρύνεται συνέχεια σ' όλη την πενταετία μετά το 1930, ανακόπτεται από το 1935 μέσα απο τις ανώμαλες πολιτικές εξελίξεις, για να ενταχθεί εκ νέου μετά το 1940, και τις διεργασίες που άνοιξε στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο η είσοδος της χώρας στον Παγκόσμιο Πόλεμο— έκανε αμεσότερη τη σύνδεση, άρα και την αντίθεση των διαφόρων συμφερόντων των τάξεων και στρωμάτων που απαρτίζουν τον μεσοπολεμικό κοινωνικό σχηματισμό και την πολιτική πρακτική.

Οι νέες αυτές μορφές εκφράζουν ακριβώς την αναντιστοιχία των δομών και λειτουργιών του κοινωνικού σχηματισμού, τις αντιφάσεις ανάμεσα στο κυρίαρχο πια οικονομικό, το πολιτικό και το ιδεολογικό πεδίο.

Μέσα σ' αυτό το αντιφατικό πλέγμα οικονομικοκοινωνικών εξελίξεων και ιδεολογικοπολιτικών αποκρυσταλλώσεων εντάσσεται και δρα (και εδώ διαφαίνεται το σημαντικό της προσωπικότητάς του) μα ουδέποτε αφομοιώνεται απόλυτα —όπως προαναφέραμε— ο Γεώργιος Καφαντάρης, αυτός «ο ενσαρκωτής της λεβεντιάς της Ρούμελης, ο έλληνας πολίτης του κόσμου και όχι ο “κοσμοπολίτης” ευρωπαίος πολιτικός», όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Γιάννης Ζίγδης στον πρόλόγό του στο βιβλίο του Αγραφιώτη⁴³.

Γόνος όχι των συντηρητικών αγροτικών στρωμάτων, των μεροκαματιάρηδων των εθνικών γαιών, ή, ακόμη χειρότερα, των μικροϊδιοκτητών της πελοποννησιακής γης, που μέσα από πολλαπλά και πολλές φορές επάλληλα δίκτυα πολιτικής πελατείας αναρριχώνται στις θέσεις της κρατικής δημοσιούπαλληλίας ή της πολιτικής σκηνής, εντασσόμενοι στον κυρίαρχο μικροαστισμό, αλλά των ορεσίβιων αγροκτηνοτρόφων του πάλαι ποτέ δήμου Αγραίων της Ευρυτανίας, από πολιτικοποιημένη οικογένεια

43. Βλ. Δ. Αγραφιώτης, ό.π.

νεια και από τα δύο σκέλη της, της οποίας οι ρίζες συνδέονται άμεσα με τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του 1821, και μάλιστα για το σόι του πατέρα του σε εθελοντική και όχι αναγκαστική βάση, βιώνει τις αξίες και τα ιδανικά εκείνης της ανολοκλήρωτης επανάστασης, αμόλυντα λόγω υψομέτρου μικροκομματικών συμφερόντων και μικροαστικών στενοατομικών επιδιώξεων αναρρίχησης⁴⁴.

Αντιμετωπίζει την πολιτική όπως και την εκπαιδευτική διαδικασία ως πηγή γνώσης και κατανόησης του νοήματος του κόσμου, για καλύτερη προσφορά στο σύνολο και όχι ως μεσο άντλησης δια του τυπικού πανεπιστημιακού χαρτιού, του απαραίτητου προσόντος για αναρρίχηση στην πολιτική ζωή.

Ακριβώς με τέτοιου είδους αντίληψη για την εκπαίδευση δεν αναζητά σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια τη συνέχιση της τυπικής γνώσης - προσόντος. Παρακολουθεί όμως συστηματικά τις εξελίξεις της ουσιαστικής επιστημονικής γνώσης, που κανένα τυπικό χαρτί - προσόν δεν μπορεί να βεβαιώσει. Και αποτελεί χαρακτηριστικό — ίσως μοναδικό— παράδειγμα διακεκριμένου έλληνα πολιτικού της περιόδου, που χωρίς κανένα μεταπτυχιακό τίτλο...εις Εσπερίαν(!) θεωρείται απ' όλους ως ένας από τους πιο ενημερωμένους επιστημονικά πολιτικούς, ένας κατεξοχήν *homme d'état*, ιδίως στα οικονομικά θέματα με τα οποία ασχολήθηκε ιδιαίτερα, αλλά όχι μόνο σ' αυτά, μα και στις νέες ιδέες και ανάγκες των καιρών.

Αυτή η ιδιαιτερότητα της πολιτικής παρουσίας του Καφαντάρη απαιτεί κάποια εξήγηση, που μαζί με όσα προηγήθηκαν πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να αναζητηθεί και στην ιδιαιτερότητα της πορείας του χώρου στον οποίο βίωσε τις πρώτες εικόνες της ζωής· εικόνες τις οποίες ουδέποτε άλλωστε λησμόνησε.

Απομονωμένη η Ευρυτανία από τις γενικότερες εξελίξεις του νεοελληνικού κρατιδίου, άγονη και αραιοκατοικημένη, χωρίς

---

44. Για τα βιογραφικά στοιχεία του Καφαντάρη βλ. σημ. 3.

ίχνος πόλης-διοικητικού κέντρου —άρα και χωρίς τις συνακόλουθες μικροαστικές παρα-οικονομικές και α-πολιτικές λειτουργίες— συνταγμένη σ' έναν αχανή νομό, που η πρόσβαση στην πρωτεύουσά του, το Μεσολόγγι, αποτελεί περιπετειώδες ταξίδι ημερών, δεν γεννά ούτε μεταπρατικές ή μικροαστικές λειτουργίες και νοοτροπίες, ούτε ευρύτερου αντίκτυπου πολιτικά τζάκια, ούτε δίκτυα εκλογικής πελατείας, όπως εκείνα που κυριαρχούν στον πελοποννησιακό χώρο και προσδιορίζουν και το όλο γίγνεσθαι του κρατικού σχηματισμού τον 19ο αιώνα.

Το γεγονός ακριβώς αυτό έχουμε την αίσθηση ότι επιτρέπει σε όσα από τα φωτεινά μυαλά των νέων βλασταριών της δεν χαθούν τελικά στο τέλμα της ξεχασμένης από θεούς και ανθρώπους αυτής επαρχίας να διατηρήσουν μια καθάρια σύλληψη των ιδεών Άνθρωπος, Ελευθερία, Πατρίδα.

Και είναι ακριβώς αυτός ο κόσμος μέσα στον οποίο διαμορφώνεται η προσωπικότητα του Καφαντάρη. Προσωπικότητα που εντυπωσιάζει όσους έρχονται σε επαφή μαζί της και οδηγεί έναν κοσμοπολίτη αστό, όπως ο Γιώργος Θεοτοκάς, να γράψει γι' αυτόν στο ημερολόγιό του, μετά την πρώτη τους συνάντηση στα δισεκτα χρόνια της τριπλής κατοχής: «Τὸ βράδυ ὁ Κώστας Τσάτσος μὲ πῆγε στὸν Καφαντάρη, πού τὸν γνώρισα γιὰ πρώτη φορά. Ἐνδιαφέρουσα πολιτικὴ συνομιλία, διανθισμένη μὲ βουνίσιο χιοῦμορ καλῆς ποιότητος. Μοῦ ἀρέσει στὸν ἄνθρωπο τὸ καθαρὸ ρουμελιώτικο στοιχεῖο πού δίνει τὸν τόνο στὴ φυσιογνωμία του. Ἐνθροπος τοῦ τόπου, ἀτόφιος, ἀντιπροσωπευτικὸς. Μεγάλῃ πείρα τῶν ἀνθρώπων, πλατεῖα εὐφυΐα καὶ πατριωτισμὸς πού ἐρχεται ἀπὸ τὸ Εἰκοσιένα. Χρήσιμος στὸ Ἔθνος. Μὲ στενοχωρεῖ ὁμως ἡ ἐμπάθειά του γιὰ τὰ ἐσωτερικὰ ζητήματα»⁴⁵.

Και αυτή όμως η αποδιδόμενη από πολλούς στον Καφαντάρη εμπάθεια και ισχυρογνωμοσύνη είναι ακριβώς γέννημα του ατόφιου του χαρακτήρα, του χώρου μέσα στον οποίο απόκτησε συ-

45. Γ. Θεοτοκάς, *Τετράδια Ημερολογίου (1939-1953)*, «Εστία», Αθήνα, χ.χ.έ., σ. 355.

νειδίηση της ζωής και του νοήματός της: κλασικό πουρναροστέιλιανο του βουνού έμεινε για πάντα, κατά τον Μαρκεζίνη «Σταθερός αγωνιστής τής άβασιλεύτου δημοκρατίας, άκέραιος χαρακτήρ, ίκανός και θεληματικός, αλλά και έμπαθής και πείσμων εις τούς άγώνας του»⁴⁶.

Γι' αυτό και δεν κατόρθωσε να επιδράσει, παρά τα αναμφισβέιτητα προσόντα του, και μ' ένα μονιμότερο κι αποφασιστικότερο τρόπο στην κυρίαρχη στον κοινωνικό μας σχηματισμό πολιτική σκηνή. Παρέμεινε κυρίως, όπως γράφει και ο συντηρητικός ιστορικός της μεσοπολεμικής περιόδου «...δυναμικός, κατ' έξοχην εις την άντιπολίτευσιν, άνατροπεύς, άληθώς, κυβερνήσεων, έστερείτο του χαρίσματος τής διαρκείας που πρέπει να χαρακτηρίζη έναν κυβερνήτην. Ίσως λόγω ιδιοσυγκρασίας, ίσως λόγω τής αυθεντικής κράσεώς του, ήτο διαρκώς εις μίαν κατάστασιν πικρίας και φυγής. Έ καυστική ειρωνεία που τον διέκρινεν ήτο χαρακτηριστική ένδειξις του άρνητικού στοιχείου που έπεκράτει εις αυτόν»⁴⁷.

Αρνητικό στοιχείο, το οποίο, ακόμη και αν το δεχτούμε, δεν εμπόδισε τον Καφαντάρη να είναι πρωτοπόρος σε μια σειρά κοινωνικά θέματα, από τους αγώνες για την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας—υπήρξε ο πρώτος που μίλησε στη Βουλή υπέρ της δημοτικής—αμέσως μετά το κίνημα του Γουδί, την έξωση της βασιλικής δυναστείας· υπήρξε πάλι ο πρώτος του βενιζελικού κόσμου που μίλησε στη Βουλή των «Λαζάρων» του 1917 υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας, την αποκατάσταση των ακτημόνων καλλιεργητών· ήταν αυτός ο υπουργός Γεωργίας που το 1919 ψήφισε το νόμο για την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών του θεσσαλικού κάμπου, τη μη ανάμειξη των στρατιωτικών στην πολιτική—θλιβερά μοναδική εξαίρεση απ' όλο τον αστικό πο-

46. Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, 4 τόμοι, «Πάπυρος», Αθήνα 1966, τ. Δ', σ. 22.

47. Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, 2 τόμοι, «Έκκαρος», Αθήνα 1974 (α' έκδ. 1955), τ. Α', σ. 230.

λιτικό κόσμο— μέχρι την πρόταση για ψήφο των γυναικών, που έκανε στη Δ' Εθνοσυνέλευση μαζί με τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, αληθινά ανοικτός στις κοινωνικές διεργασίες του καιρού του. Ας μην ξεχνάμε ακόμη ότι ένα μεγάλο τμήμα της Αριστεράς ήρθε, κυρίως μετά τη δικτατορία του Πάγκαλου, να ενταχθεί στο κόμμα του⁴⁸.

Το όλο όμως οικονομικό - κοινωνικό σκηνικό που προσπαθήσαμε, έστω και σχηματικά, να σκιαγραφήσουμε προηγούμενα, και το οποίο προσδιόρισε ασφυκτικά και τα όρια και τις διαστάσεις της πολιτικής σκηνής, καθώς και οι περιρρέουσες στον αστισμό μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και την μπολσεβικική Επανάσταση αυταρχικές ιδέες, αλλά κυρίως ο κυρίαρχος μέσα και πάνω απ' όλα αυτά μικροαστισμός δεν επέτρεψαν στον ευρυτάνα πολιτικό, αυτόν τον «θεληματικόν, εύφυη (και) προικισμένον με πολιτικήν σκέψιν δεινόν διαλεκτικόν...»⁴⁹ να εδραιώσει μια πορεία αστικού ορθολογισμού, υγιή απαίτηση των χρόνων της φοιτητικής του νιότης (τέλη 19ου αιώνα), όχι όμως βέβαια και επαρκή όρο για τα χρόνια πια της ωριμότητάς του. Δεν επέτρεψαν επίσης σ' αυτόν τον συνειδητό πολιτικό να εδραιώσει μια πολιτική υπέρβασης του αστικού πολιτικού διχασμού, που σ' όλη την μετά το '22 πολιτική του συνειδητά επιχείρησε. Και εδώ ο αρνητικός ρόλος του Ελευθέριου Βενιζέλου υπήρξε καταλυτικός. Όπως δεν του επέτρεψαν και στα χρόνια της Κατοχής και της πρώτης μεταπελευθερωτικής περιόδου να προλάβει τον επερχόμενο εμφύλιο σπαραγμό και την ελέω Μεγάλης Βρετανίας παλινόρθωση των Γλύξμπουργκ.

Ασυμβίβαστος, παρέμεινε πολλές φορές μοναχικός κοντοτιέρος των ιδεών ενός αστισμού που δεν αντιστοιχούσε στη μεταπρατικής λογικής αρνητικά συνειδητοποιημένη αστική τάξη της πατρίδας του. Αυτή την «ανάξια του Έλληνικού λαού ήγε-

48. Βλ. Α. Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στο Μεσοπόλεμο*, «Ολκός», Αθήνα 1976, σ. 359.

49. Γρ. Δαφνής, *ό.π.*, τ. Α', σ. 376.

τική τάξη», όπως χαρακτήρισε την αστική μας τάξη ένας άλλος συνειδητός αστός, ο παιδαγωγός Αλέξανδρος Δελμούζος⁵⁰.

Παράλληλα δεν του επέτρεψαν να διαβεί και τον κοινωνικό Ρουβίκωνα, που θα τον ωθούσε να δει, κυρίως στα χρόνια της Κατοχής⁵¹, τις δυνατότητες υπέρβασης των αντιφάσεων της τυπικής αστικής νομιμότητας μέσα από τις διεργασίες ουσιαστικής νομιμοποίησης και ηγεμονικής ανάδειξης σε εθνική τάξη της εργατικής. Να διαισθανθεί την ανάγκη των καιρών για μια άμεση και αντιστασιακή λειτουργία μέσα από την ίδια την κοινωνία των πολιτών, των συνειδητών έστω αστών πολιτικών όπως αυτός, που τα χρόνια εκείνα πολλά θα είχε να προσφέρει σε μια προσπάθεια εξισορρόπησης των αντιθέσεων⁵². Έτσι, παρέμεινε —προαισθανόμενος και αντιπαλεύοντας με όρους αστικού πολιτικού παιχνιδιού τα επερχόμενα— αντιφατικά στο μέσο, σταθερός όμως πάντα στις «ιδέες, αρχές και πεποιθήσεις (του), αυστηρός, άτεγκτος και άκαμπτος»⁵³ ως μοναδική εξαίρεση ενός αστικού πολιτικού κόσμου μικροαστικής συνείδησης και λογικής, που ως χαμαιλέον προσαρμοζόταν χωρίς αιδώ κι αρχές στις νέες εξαρτησιακές ανάγκες και επιβολές που γεννούσε το τέλος του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου. Και είναι αυτή ακριβώς η σταθερή και άκαμπτη στάση του Καφαντάρη σ' όλη την πολιτική του σταδιοδρομία που δεν επέτρεψε τη μέχρι και σήμερα ευρύτερη αναγνώριση της συμβολής του στον ελληνικό αστικό κόσμο.

50. Α. Δελμούζος, *Μελέτες και πάρεργα*, Αθήνα 1958, τ. Β', σ. 420.

51. Για την όλη στάση του Καφαντάρη στην αρχή του πολέμου και την περίοδο της Κατοχής βλ. νύξεις σε Γ. Σεφέρης, *Χειρόγραφο '41*, «Ίκαρος», Αθήνα 1972, σ. 43· επίσης Χ. Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-44*, τ. Α', «Παπαζήσης», Αθήνα (1988), σ. 157 κ.ε.

52. Χ. Φλάισερ, *ό.π.*, σ. 162.

53. Γ. Ζίγδης, Πρόλογος στο Δ. Αγραφιώτης, *Γεώργιος Καφαντάρης*.